

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ СЛОВЕСНИХ ФОРМ ХУДОЖНЬОЇ КУЛЬТУРИ

УДК 821.161.2.09:130.2

*Гурбанська Антоніна Іванівна,
доктор філологічних наук, професор,
Київський національний університет
культури і мистецтва,
Київ, Україна
hurbanska@ukr.net*

ЗНАК, СИМВОЛ, МІФ У ТВОРЧОСТІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА: КУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Мета дослідження – розглянути специфіку використання знаку, символу й міфу в створенні картини українського буття в культурологічній парадигмі поетичної творчості Т. Шевченка. У дослідженні задіяно комплекс **методів**: аналізу і синтезу – для вивчення стану наукової розробленості теми; історико-генетичний, типологічний, історико-порівняльний – для розширення уявлень про культурологічні параметри досліджуваного явища, його осмислення в контексті національної та європейської наукової думки. **Наукова новизна** роботи полягає в поглибленому розкритті в поезії Т. Шевченка семантичної системи картини національного буття та мистецтва живописання словом («кінематографічний» код) як потужного джерела енергії художнього впливу на реципієнта, у дослідженні її символічності як складної розгалуженої парадигми культурологічних виявів, діалектики зв'язків між ліричною та науковою рефлексією. **Висновки.** Доведено, що, використовуючи знак, символ і міф, Шевченко-поет комплексно синтезував символи, концепти, міфологічні й біблійні образи від реального простору дійства до космічної масштабності, а Шевченко-художник задіяв засоби мистецтва живописання словом. Творчість Т. Шевченка глибоко національна, її основною темою є доля України, її народу, водночас вона має універсальний характер, основу якого визначає триєдиність понять «національне – загальнолюдське – духовне».

Ключові слова: Тарас Шевченко, знак, символ, міф, образ, архетип, українська культура.

*Гурбанская Антонина Ивановна, доктор филологических наук, профессор,
Киевский национальный университет культуры и искусств, Киев, Украина*

Знак, символ, миф в творчестве Тараса Шевченко: культурологический аспект

Цель исследования – рассмотреть специфику использования знака, символа и мифа в создании картины украинского бытия в культурологической парадигме поэтического творчества Т. Шевченко. В исследовании задействован комплекс **методов**: анализа и синтеза – для изучения состояния научной

разработки темы; историко-генетический, типологический, историко-сравнительный – для розширення представлений о культурологических параметрах исследуемого явления, его осмысления в контексте национальной и европейской научной мысли. **Научная новизна** работы заключается в углубленном раскрытии в поэзии Т. Шевченко семантической системы картина национального бытия и искусства живописания словом («кинематографический» код) как мощного источника энергии художественного влияния на реципиента, в исследовании ее символичности как сложной разветвленной парадигмы культурологических выявлений, диалектики связей между лирической и научной рефлексией. **Выводы.** Доказано, что, используя знак, символ и миф, Шевченко-поэт комплексно синтезировал символы, концепты, мифологические и библейские образы от реального пространства действия до космической масштабности, а Шевченко-художник задействовал средства искусства живописания словом. Творчество Т. Шевченко глубоко национальное, его главной темой является судьба Украины, ее народа, в то же время оно имеет универсальный характер, основу которого определяет триединство понятий «национальное – общечеловеческое – духовное».

Ключевые слова: Тарас Шевченко, знак, символ, миф, образ, архетип, украинская культура.

Hurbanska Antonina, Doctor of Philology, Professor, Kyiv National University of Culture and Arts, Kyiv, Ukraine

Sign, symbol and myth in the creative work of Taras Shevchenko: culturological aspect

The purpose of the article is to study the specifics of the use of a sign, symbol and myth while creating the picture of Ukrainian life in the culturological paradigm of T. Shevchenko's poetic creativity. The research methodology consisted in the set of following methods: analysis and synthesis – to investigate the state of scientific development of the topic; historical-genetic, typological and historical-comparative – to promote understanding of the cultural parameters of the investigated phenomenon, its comprehension in the context of national and European scientific thought. **The scientific novelty of the work** lies in comprehensive disclosure of the semantic system of the picture of national life and the art of painting by means of words (“cinematic” code) as a great source of power of the artistic influence on the recipient, studying its symbolism as a component of the intricate paradigm of culturological manifestations, the dialectics of connections between the lyrical and scientific reflection in T. Shevchenko's poetry. **Conclusions.** It was proved that by using a sign, symbol and myth Shevchenko-the poet synthesized symbols, concepts, mythological and biblical images from the real space of action to the cosmic scale in a comprehensive way, while Shevchenko-the artist used the art of painting by means of words. T. Shevchenko's creative work is deeply national, its main theme is the fate of Ukraine and its people; at the same time it has a universal character, the basis of which is determined by the triune of the concepts of national – universal – spiritual.

Key words: Taras Shevchenko, sign, symbol, myth, image, archetype, Ukrainian culture.

Вступ. Творчість Т. Шевченка (поезія, проза, драма, образотворчий доробок, щоденник, листування) становить один складний велетенський духовний організм, що відображає універсальну картину світу та людину в ньому. Визначаючи проблеми сучасного шевченкознавства, Л. Плющ слушно зауважив: «... Головна складність у тому, що Шевченко об'єктивно виходить за межі літературознавства, та й у самих межах літератури порушує проблеми, властиві лише його творчості та її ролі в українській культурі, нації» [5, с. 371]. Означений науковий дискурс, що передбачає різноаспектний розгляд широкої проблеми «Шевченко і культура», відкриває нові грані художнього світу митця. Актуальність означеної проблеми підсилюється і з огляду на сучасну кризову ситуацію в Україні, що зумовлена відсутністю чіткої програми формування власне українського ідеалу, того «світла в кінці тунелю», яке б стало орієнтиром на шляху духовного розвитку нації, а відтак визначає вкрай важливу потребу висвітлення впливу Шевченкового тексту на формування громадської думки.

Дослідження художнього тексту Т. Шевченка як мовно-естетичного знака національної культури, символу і міфу в культурологічній парадигмі митця, незважаючи на певну увагу вчених (Ю. Барабаш, І. Дзюба, Л. Генералюк, Г. Грабович, М. Жулинський, О. Забужко, Л. Плющ та ін.), залишається актуальною науковою проблемою, зокрема в зв'язку з недостатністю її розкриття та полемічністю думок, а також тим, що сучасна культурологія, акумулюючи здобутки різних наук – філософії, історії, мистецтвознавства, літературознавства, психології, соціології, лінгвістики, семіотики та ін., дедалі більше набуває ознак міждисциплінарності, системного знання про культуру та соціальні комунікації. Нині теоретико-методологічну основу шевченкознавчих праць визначає використання історико-генетичного, типологічного, історико-порівняльного методів наукового вивчення художніх явищ, засад структуралізму, інтертекстуальності, герменевтики, рецептивної естетики, урахування ідей новітніх теорій, зокрема семіотики культури, психоаналізу, рецептивної поетики, наратології.

Мета статті – проаналізувати особливості використання знаку, символу і міфу в культурологічній парадигмі Шевченка-поета, з'ясувати їхню роль у створенні образу України та картини національного буття, зорієнтованість автора на загальнолюдські цінності, а також мистецтво живописання словом («кінематографічний» код).

Виклад основного матеріалу. Творчий доробок Т. Шевченка, що ввійшов до «золотого фонду» не тільки української, а й світової культури, має універсальний характер, основу якого визначає триєдиність понять «національне – загальнолюдське – духовне». Л. Генералюк слушно наголошує: природа універсалізму митця «полягає не лише в багатогранності таланту чи комплексі набутих ним навичок і знань, а першочергово в його здатності

інтегрувати в собі різні культурні й ціннісні системи, відшукувати глибинну логіку та взаємопов'язаність всього суцього, використовуючи цей процес становлення себе як особистості задля цілей становлення української нації як суб'єкта історії» [1, с. 12].

Талант Т. Шевченка, його емоційно-експресивна вдача, історіософічність, міфомислення та народно-поетична інтенція визначають унікальну картину національного буття, в створенні якої символізація – один з визначальних складників поезики митця – активно сприяє тому, щоб його спадщина сприймалася як вияв української культури з закладеним у ній багатовекторним творчим потенціалом. Наскрізні образи-концепти Т. Шевченка «існують як архетипні структурні одиниці його картини світу й дають можливість розгортання та інтеграції створених ним смислових явищ довкола центральної ідеї українства» [1, с. 474]. Водночас вони мають загальнолюдський зміст; їхнє функціонування пов'язане із «всесвітньою планетарною масштабністю та актуалізує поняття, співвідносні з філософськими категоріями волі, життя, надії тощо» [2, с. 36]. Такий підхід до аналізу Шевченкової творчості є одним із наукових способів проникнення в її смислові глибини. При цьому важливо звертати увагу на знакову природу образів-концептів, адже «у образі, сприйнятому як знак, завжди живе особиста емоція, чується художній обертон» [2, с. 53]; найголовніша властивість знаку – поєднання в ньому об'єктивної картини світу та особистого переживання автора, що є невичерпним джерелом художньої образності.

Сучасна наука активно звертається й до дослідження специфіки міфосистеми Т. Шевченка: під час розгляду таких аспектів міфу, як нарація про сакральну історію, образ універсуму, модель буття, висвітлюються естетичні функції домінуючих у художньому світі митця міфологем, розкривається широкий спектр образних модифікацій тих чи тих локусів (хата, сад, село, дорога), природних явищ і реалій (сонце, місяць, вітер, могила, степ, тополя, верба, калина), персонажів (насамперед образ жінки), що комплексно створюють шевченківську картину образу світу.

У сучасній антропології міф сприймається як універсальний культурний феномен, значення якого виходить поза конкретні часові виміри, як первісний код символів, смислів, світоглядних уявлень чи, за узвичаєним у науці терміном, архетипів. Поліфункціональність міфу в художньому світі Т. Шевченка та сучасні методологічні підходи відкривають нові горизонти для культурологічних досліджень. Здійснюючи їх, варто враховувати визначення О. Лосєва, для якого міф означав саме життя в найкращому з можливих його варіантів; форму буття, що базується на історичних подіях і водночас сприймається як справжнє диво, до якого людина прагне на підсвідомому рівні; трансцендентально необхідну категорію думки й життя, в ньому немає нічого випадкового, вигаданого чи фантастичного; міф – справжня і максимально конкретна дійсність [3, с. 24–25].

Для творчості Т. Шевченка міфологізм прикметний як художній прийом і як іманентна ознака авторського світовідчуття. Тобто, міф поєднаний в ній із

категорією сакрального. Уже в перших творах Т. Шевченку притаманна орієнтація на категорію сакрального, а відтак – на пошук письма, безпосередньо зверненого до реальної людини, до народу, до людства загалом. Саме в такий спосіб митець подає читачам глибоко закодовану сутність життя і свій критичний погляд на нього, свої проєкції в майбутнє.

Так, у перших рядках поеми «Катерина» автор апелює до «чорнобривих» – українських дівчат як до свого основного адресата: «Кохайтеся, чорнобриві, / Та не з москалями, / Бо москалі – чужі люде, / Роблять лихо з вами» [6, с. 92]. Увівши образ москаля і ним конкретно вказавши на національну приналежність звабника сільської дівчини («Піде в свою Московщину...» [6, с. 92]), Т. Шевченко засвідчив прояв української самоідентифікації. Свою першу книжку – «Кобзар» (1840) – поет послав з Петербурга в Україну з таким прогнозом читацької реакції: «Може, найдеться дівоче / Серце, карі очі, / Що заплачуть на сі думи...» («Думи мої, думи мої...») [6, с. 124].

Оскільки архетип – міфологічна фігура, то саме він виявляє «містичну причетність людини до землі, на якій вона живе і в якій поховані духи її предків» [9, с. 27]. Під архетипом К.-Г. Юнг розумів колективне позасвідоме в системі культурних цінностей народів [8, с. 112]. У кожній національній культурі домінують свої етнокультурні архетипи, які суттєво визначають особливості світогляду, характеру художньої творчості й історичної долі народу. Архетипом українського духу, за спостереженнями вітчизняних філософів (Г. Сковорода, П. Юркевич та ін.), є філософія серця, що означає переважання емоції над розумом, інтуїції над раціональністю. Актуалізація архетипу – це не тільки «крок у минуле», повернення до архаїчних властивостей духовності, як уважає більшість дослідників. Архетипні смисли можуть бути проєкцією в майбутнє, оскільки духовні доміанти нації формують неперервний ланцюг культурного генотипу, котрий розвивається за своїми власними законами колективної психології людських спільнот. «Катерино, серце моє! / Лишенько з тобою! / Де ти в світі подінешся / З малим сиротою?» [6, с. 94] – переймається співчуттям до трагічної долі героїні та її сина Т. Шевченко. Образ автора у його творчості корелюється не тільки з образом Кобзаря (народний співець), а й з образом сироти (бездержавний народ). Знаковим для творчості Т. Шевченка є ім'я Катерина (так звали матір і старшу сестру), а також ім'я Оксана, образ якої – символ нещасливого кохання і жіночого страждання – був типовим («Ми вкупочці колись росли», «Слепая» та ін.).

Образ знедаленої жінки (покритки, убогої вдови) пов'язаний із провідним образом усієї творчості митця – образом України, з ідеалом «Батьківщини-матері» (К.-Г. Юнг): напр., «Україно, Україно, / Ненько моя, ненько!» («Тарасова ніч») [7, с. 86], а також з його особистою життєвою драмою. З дитинства Т. Шевченко був позбавлений реальної матері, яку «ще молодую у могилу / Нужда та праця положила» («Якби ви знали, паничі...») [7, с. 222],

а згодом (насилъне вивезення в Польщу, а звідти в Петербург) – і родини загалом, рідного села, звичного мікрокосму – великої матері України.

У зрілий період «Трьох літ», коли сформувались та усвідомились головні мотиви творчості, Т. Шевченко пише поему «Наймичка», в якій розкриває тему самозреченого материнства, що знайде розвиток у наступних творах («Титарівна», «Відьма», «Капітанша», «Марина» й ін.). Свого апогею і водночас виходу на архетипальний рівень образ жінки-страдниці набуває в поемі «Марія», де покритка – мати розіп'ятого за гріхи людства Христа. У поетичному світі Т. Шевченка образ Богородиці має антропоцентричний зміст, він – уособлення трагедії українства, символ стражденної Батьківщини та образ, який відображує сподівання на відродження. Архетип матері-батьківщини поет активно використовує в своїх утопічних візіях: «У нашім раї на землі / Нічого кращого немає, / Як тая мати молодая / З своїм дитяточком малим» («У нашім раї на землі...») [7, с. 193].

Шевченкову картину національного буття складають три темпоральні пласти (минуле, майбутнє, сучасне), і кожен з них має свою ідейно-смыслову домінанту. Так, давноминулий сакральний час (період козаччини) – це гармонійна дійсність українства, епоха звитяг і перемог. Теперішній час – доба трагедій, морального та духовного падіння українства / людства. Майбутній час представлений високим образом України, який з'являється на зміну образам України-вдови, України-сироти, скривдженої власними дітьми й окраденої ворогами.

Має рацію Л. Генералюк, коли в монографії «Універсалізм Шевченка: взаємодія літератури і мистецтва», розмірковуючи про систему образів-концептів у поетичному світі митця, звертає увагу, зокрема, на образ-концепт дерева. Дослідниця стверджує: «у творчості Шевченка образ-концепт дерева належить до системи образів, що становлять центр його духовного світу» [1, с. 490]. Глибинна концептуалізація образу дерева розкривається в таких смыслових центрах: а) гармонія, лад, цілісне буття; б) трансцедентна єдність із духом предків; в) функція охорони, вищого захисту (коріння) та Богом (крона) [1, с. 492]. Саме дерево «представляє весь світ живим організмом, у котрому закони життя і людини – єдине ціле; це ідея гармонії, досконалого світового порядку, знак нерозривного зв'язку людини з Творцем. Сприйняття Шевченком дерева як земного образу Божественної сутності співмірне з язичницькими, античними і християнськими світоглядними системами, котрі перетинаються в цій семантичній вертикалі. Відомі візуальні топоси поезії та прози: ідилічне село неодмінно оточене садами, гаями; кожна окрема хата немислима без дерева, омріяний образ власного дому – «хатиночка в гаю» – прив'язаний до сталого символу захисту: «дві тополі біля неї» [1, с. 490].

У зв'язку з цими міркуваннями важливо зазначити: один із домінантних образів Шевченкової поетичної картини світу – це сад (образ і символіка саду органічно притаманні українській культурі з огляду на її хліборобську закоріненість), джерелами якого є Біблія, фольклор, літературна традиція (наприклад, «Сад божественних пісень» Г. Сковороди). Образ саду рівномірно

культивується практично в усій творчості митця – від поеми «Катерина» (1838) до вірша «Чи не покинуть нам, небого» (1861) – в різних модифікаціях. Так, у поезії «Садок вишневий коло хати» цей образ, крім тяжіння до пейзажу, концентрує широку палітру смислів, уособлюючи людське щастя, родину, природно привабливу Україну. Всохлі сади в Шевченка – символ занепаду, руйнування родинного затишку: «повсихали / Сади зелені, погнили / Біленькі хати, повалялись, / Стави бур'яном поросли» («І виріс я на чужині») [7, с. 119]. Символ спустошеного, занедбаного саду як цивілізаційний знак руйнації постає в Шевченка також із біблійної традиції. До образу саду тяжіють образи хати, села, могил, степу, дороги тощо – компоненти картини національного буття.

Т. Шевченко – митець яскраво вираженого візіонерського типу. Так, у вірші «Як умру, то поховайте...» образи-концепти могила, степ, лани, Дніпро, кручі, гори, Бог, воля, сім'я – знаки майбутньої України, які виражають ідеальну єдність «Україна і Бог», що є ідеєю твору. Архетипному образу живої / мертвої води поет надав життєдайного змісту: «вражою злою кров'ю / Волю окропіте» [6, с. 371]. Таким семантичним змінам сприяла постійна налаштованість митця на традиційні для українців цінності (матір, родина, добро, Бог, любов до людей).

У мемуарній літературі знаходимо чимало розповідей, де Шевченко захоплюється Біблією, яку постійно, особливо на засланні, він перечитував. Біблія була джерелом творчості для поета, вона відповідала стилістичним шуканням митця, який прагнув створити поезію могутнього публіцистичного напруження. Такі твори як «Сон» («У всякого своя доля...»), «Кавказ», «Єретик», «Великий льох», «І мертвим, і живим...» та ін., мають епіграфи, узяті з Біблії; для їхніх текстів характерні біблійні символічні образи.

Переспівом із Біблії «Ісаія. Глава 35 (Подражаніє)», де розкривається наскрізна у творчості поета тема соціальної та національної неволі України і який водночас є гімном вільній людині на вільній землі, Шевченко допомагає нам не тільки краще усвідомити себе як народ, зрозуміти те добро і зло, що були в нашій історії, а й надає віри в своє майбутнє, відчуття перспективи. Зображувана картина природи (пустеля), що оживає, вирішена в зеленій тональності, відбувається «обводнення пустелі», а звільнення українського народу, за аналогією з ізраїльським, символізують образи: «Незрячі прозрять, а кривіє / Мов сарна з гаю, помайнуть, / Німим отверзуться уста» [7, с. 283]. Використовуючи біблійну версію розуміння «дороги святої», поет подає власну інтерпретацію цього образу: «Оживуть степи, озера, / І не верстовії, / А вольнії, широкії / Скрізь шляхи святії простеляться... / Позіходяться докупи, // Раді та веселі, / І пустиню опанують веселії села» [7, с. 193]. За Шевченком вольнії, широкії, святії шляхи – це дороги нової, вільної і щасливої України.

Екзистенційно-філософську парадигму творів митця, позначену антропологічним та аксіологічним вимірами, презентують такі філософські категорії, як воля, душа, краса й потворність, добро і зло, доля. Ці архетипи, узяті автором із глибин людської підсвідомості, навертають читача до первісних джерел життя, до усвідомлення «вічних» цінностей з адресацією до

розуму сучасників, а відтак – і наступних поколінь. Досліджуючи поезію Т. Шевченка, Е. Соловей слушно наголосила: «Саме інтегральна, постійна наявність цих «концептів» у Шевченка, сила їхнього екзистенційного переживання і «життєзабезпечення» робить їх достоту світоглядними й філософськими» [4, с. 97]. У художньо-філософській концепції Т. Шевченка відродження українського світу пов'язане з проблемою гармонізації буття нації, окремої особистості, єднання духовного й матеріального, чоловічого й жіночого начал.

Наукова новизна роботи визначається розширенням культурологічного аналізу поезії Т. Шевченка в аспекті розкриття основних виявів семантичної системи національної моделі світу та мистецтва живописання словом («кінематографічний» код) як потужного джерела художнього впливу на реципієнта, діалектики зв'язків між ліричною та науковою рефлексією, а також з'ясування складної розгалуженої культурологічної парадигми в творчості митця з метою проведення подальших досліджень.

Висновки. Отже, поетична творчість Т. Шевченка має багатовекторний творчий потенціал для наукових студій. Універсальним способом апелювання автора до свідомості та підсвідомості реципієнтів є кодування художнього тексту, символізація, послуговування культурними та науковими набутками різних епох. Використовуючи знак, символ та міф для створення образу України й національної моделі світу, Шевченко-поет синтезував комплекси символів, концептів, образів міфологічного й біблійного походження від реального простору дійства до космічної масштабності, що надало їм глибинної філософічності; Шевченко-художник задіяв мистецтво живописання словом («кінематографічний» код) як потужне джерело енергії естетичного впливу на реципієнта. Творчість митця глибоко національна, її основною темою є доля України та її народу, водночас вона має універсальний характер, основу якого визначає триєдиність понять «національне – загальнолюдське – духовне». Символічність поетичної творчості Т. Шевченка має складну розгалужену парадигму культурологічних виявів, кожен із яких потенційно становить собою цікавий об'єкт майбутніх досліджень художнього тексту митця як мовно-естетичного знаку української культури.

Список використаних джерел

1. Генералюк Л. Універсалізм Шевченка : взаємодія літератури і мистецтва / Л. Генералюк. – Київ : Наукова думка, 2008. – 544 с.
2. Кнабе Г. Семиотика культуры / Г. Кнабе. – Москва : Рос. гос. гуманит. ун-т, 2005. – 63 с.
3. Лосев А. Ф. Философия. Мифология. Культура / А. Ф. Лосев. – Москва : Политиздат, 1991. – 525 с.
4. Соловей Е. Українська філософська лірика / Е. Соловей. – Київ : Наукова думка, 1998. – 374 с.
5. Плющ Л. Екзод Тараса Шевченка / Л. Плющ. – Київ : Факт, 2001. 384 с.

6. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів. У 12 т. Т.1 : Поезія 1837–1847 / Т. Г. Шевченко ; редкол. : М. Г. Жулинський (гол.) [та ін.]. – Київ : Наук. думка, 2001. 784 с.
7. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів. У 12 т. Т. 2 : Поезія 1847–1861 / Т. Г. Шевченко ; редкол. : М. Г. Жулинський (гол.) та ін. – Київ : Наук. думка, 2001. 784 с.
8. Юнг К.-Г. Архетип и символ / К.-Г. Юнг.– Москва : Ренессанс,1991. – 306 с.
9. Юнг К.-Г., Нойманн Э. Психоанализ и искусство / К.-Г. Юнг, Э. Нойманн. – Киев : Refl-book ; Ваклер, 1998. – 304 с.

References

1. Heneraliuk, L. (2008). *Shevchenko's Universalism: The Interaction of Literature and Art*. – Kyiv: Naukova Dumka.
2. Knabe, G. (2005). *Semiotics of Culture*. Moscow: Rossiyskiy gosudarstvennyy gumanitarnyy universitet.
3. Losev, A. (1991). *Philosophy. Mythology. Culture*. Moscow: Politizdat.
4. Solovei, E. (1998). *Ukrainian Philosophic Lyrics*. Kyiv: Naukova Dumka.
5. Pliushch, L. (2001). *Exodus of Taras Shevchenko*. Kyiv: Fakt.
6. Shevchenko, T. (2001). *Complete collection of works. In 12 Vols. vol. 1 : Poetry 1837–1847*. Kyiv: Naukova dumka, 2001.
7. Shevchenko, T. (2001). *Complete collection of works. In 12 Vols. vol. 2 : Poetry 1847–1861*. Kyiv: Naukova dumka.
8. Jung, K.-G. (1991). *Archetype and Symbol*. Moscow: Renaissance.
9. Jung, K.-G., Neumann, E. (1998) *Psychoanalysis and Art*. Kyiv: Refl-book, Vuckler.